

«КНИГА ЙОВА» ЯК ЗОБРАЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ДУХОВНОГО НАРОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ

Стаття присвячена вічній темі людського життя: стражданням та їх причинам, яка глибоко розкривається у біблійній «Книзі Йова». Хоча з давніх-давен ця проблема та її розкриття осмислювалися і у філософії, і в релігії, але вона так і залишилася невирішеною остаточно й дотепер і тому хвилює багатьох людей. Дослідники «Книги Йова» концентрують свою увагу на двох проблемах: проблемі страждання і проблемі теодицеї, що виникає у зв'язку з існуванням зла та несправедливості у світі. Однак, на думку автора статті, головна ідея «Книги Йова» полягає не у проблемі справедливості Бога, а у проблемі духовного народження людини. У тексті статті автор, скрупульозно аналізуючи кожен образ і символ «Книги Йова», показує та доводить, що страждання, які Бог послав Йову через сатану, є ініціацією, під час якої відбувається трансформація психіки Йова та його духовне народження. Для доведення цього автор аналізує духовне світовідчуття і Богоставлення Йова до випробувань (богобоязливості і законслухняності, життя біля Бога) і після випробувань (глибинне бачення і відчуття мудрості Бога та всіх Його діянь, життя в Богові й з Богом). Головним методичним прийомом автора є пошук розкриття образів і символів у «Книзі Йова», причому не тільки словесних, але й числових. Автор статті розкриває символіку й значення для розуміння ідей «Книги Йова» чисел 3, 7, 10 (акцентуючи увагу на значенні числа 10 як кількісної завершеності), попелу, образів левіятана та бегемота, сатани як посланника Бога для випробувань людей. Виявляються особливості людської психології: роль страху в житті (страх Йова щодо долі синів), поведінка в екстремальній ситуації (Йова та його дружини), відторгнення від нещасних (друзів і родичів від Йова). На підставі розкриття символіки образів і чисел автор робить висновок про те, що проблема справедливості у «Книзі Йова» знімається. Бог кожному дає те, що він заслуговує, а страждання і труднощі є не покаранням, не самоціллю, як у аскетизмі, але засобом духовної і душевної трансформації та духовного вдосконалення людини.

Ключові слова: Йов, Бог, сатана, страждання, ініціація, духовне народження.

Життя людське є химерним, часто незрозумілим чергуванням, а іноді й переплетінням радості і страждання, щастя і горя, які змушують людину замислюватися про причини її страждань та спосіб їх подолання. Тому біблійна «Книга Йова», у якій розповідається про праведника та страждання, які йому послав Бог для випробування його віри, а також про шлях їх подолання – це вічна книга, яка завжди лишатиметься *актуальною*.

Без перебільшення можна сказати, що біблійна «Книга Йова» є однією з найбільш популярних книг у країнах іудейської і християнської культури, а отже аналізу цієї книги присвячено *величезну кількість досліджень*: теологічних, релігієзнавчих, філософських, культурологічних, мистецтвознавчих, філологічних і лінгвістичних. Водночас основна увага у таких дослідженнях переважно приділяється двом проблемам: проблемі випробувань і проблемі теодицеї, що виникає на тлі першої проблеми у зв'язку з постановкою питання: «Якщо у світі так багато страждань, зла і несправедливості, то чи існує Бог, і, якщо існує, то чи благий і справедливий Він?».

Серед найбільш глибоких, на наш погляд, досліджень цих проблем, що здійснювалися останнім часом, можна назвати такі праці, як «Теологія Книги Йова» М. Н. Епштейна [Эпштейн, 2006], «Проблема теодицеї в Книзі Йова і культурі Нового часу» М. В. Давидової [Давыдова, 2011], «Бесіди про Книгу Йова» Д. В. Щедровицького [Щедровицкий, 2005] – всі вони займають вагомe місце поряд із роботами, які стали класичними: це, насамперед, праця К. Г. Юнга «Відповідь

Йову» [Юнг, 1995], що виконана в руслі психоаналізу, і робота О. П. Лопухіна «Толковая Библия. Толкование на книгу Иова» [Лопухин, 1907], яка перебуває у річищі православної екзегетики.

Однак, на нашу думку, головна ідея «Книги Йова» полягає не в проблемі справедливості Бога, а в *проблемі шляху духовного народження людини*. На це звертає увагу С. С. Аверинцев у своїй статті «Йов», кажучи, що Елігу переводить «проблему на інший рівень: страждання посилається Богом не як кара, а як спосіб духовного пробудження [Аверинцев, 2006, с. 222]. Однак, на жаль, досліджень у цьому напрямку майже немає. Дана стаття має на меті спробу розкриття і обґрунтування проблеми страждань як засобу духовного народження людини, її ініціації.

«Книга Йова» хоча й входить до християнської Біблії, але спочатку це була одна з книг, причому найдавніших, які входять у Священну Книгу іудаїзму – Танах. Якщо у християнстві головною ідеєю є любов-агапе до *всіх* людей і, перш за все, до Бога, то в іудаїзмі головне – це законотриманість і богобоязливість, послух Закону, що був даний Богом Яхве. Якщо людина боїться Бога, то виконує кожну букву Закону, що був даний Богом, і тоді вона вважається праведною. У цьому контексті стає зрозумілим, чому «Книга Йова», яка зображує життя праведника, що живе перед очима Бога, починається словами: «Був чоловік у країні Уц, на ім'я йому Йов І був чоловік цей невинний та праведний, і він Бога боявся, а від злого втікав (курсив наш. – Н. Ш.)» (Йов 1:1).

Йов був багатим, заможною людиною, у нього було 7 синів і 3 дочки. Слід особливо відзначити, що в Священних Книгах кожне слово, кожна цифра є якимось символом [Мень, 2002]. Наприклад, 3 – це сакральне число, що виражає ідею досконалості, закономірної і гармонійної стабільності [Нумерология библейская, 2019]. Це тріада. Дуже цікавим є зміст тріади. Це єдине, яке роздвоївшись, сходиться. Роздвоєння – це дихотомія, теза і антитеза, які сходяться, з'єднуються в синтезі, утворюючи трикутник. Саме тріадичне бачення і відчуття, переживання світу, коли трикутник спрямований вгору, до Бога є істинно людським. Якщо ж трикутник «падає» донизу, «розплющується» по горизонталі, людина теж, так би мовити, «розплющується» як духовна істота.

Отже, у Йова було 7 синів і 3 дочки. Троє дочок – досконале число дочок, сім синів – досконале число синів, бо число 7 – теж, як і число 3, сакральне число та символ досконалості [Аверинцев, 2006, с. 221]. За 7 днів Бог все створив, навіть вихідний день. Не за 5, не за 6, не за 10, а за 7 днів. Більше не треба. Бо це число досконалості, досконалого світу, створеного Богом. Тому число 7 є також космічним числом, числом космічної гармонії. Зверніть увагу, на сьомий день Бог спочив, сьомий день тижня в іудаїзмі – субота, щотижнєве свято, присвячене Богу – шаббат – свято Божественної досконалості.

Коли ж з'єднується три плюс сім, то виходить не просто досконалість, а завершеність [Нумерология библейская, 2019; Символизм чисел, 2019]. У Йова, отже, було 7 синів і 3 дочки, тобто 10 дітей. Це вже не просто гармонія (гармонія в жіночому плані – дочки, і гармонія в чоловічому плані – сини), це загальна завершеність.

Одного дня, оповідає далі «Книга Йова», прийшли сини Божі постати перед Господом і між ними прийшов сатана. Тобто сатана теж був одним із синів Божих. І звертається Бог до сатани, зверніть увагу, не сперечається, не бореться, а звертається: «Звідки ти йдеш?» (Йов 1:7). Бог звертається до сатани як до одного зі своїх синів! Це дуже важливо. Той відповідає: «Я мандрував по землі та й перейшов її» (Йов 1:7). Неначе сатана виконував завдання Бога: подивитися, що і як робиться на землі. Але можливий інший контекст цієї фрази: «ходити по землі» може символізувати і владу сатани над землею в широкому сенсі слова.

Тоді Бог знову питає сатану: «Чи не звернув ти увагу свою на Йова, раба мого, праведника?» Сатана йому відповідає: «Праведний, звичайно він праведний, але він дуже багатий. Скільки багатства ти йому дав!». Слід зазначити, що у Йова було не тільки 10 дітей – 7 + 3, але й 7 (число досконалості) тисяч дрібної худоби

та 3 (число досконалості) тисячі верблюдів, що у сумі становлять 10 (число завершеності). Ще одна повна завершеність.

Сатана продовжує: «У нього є сім'я. Все, про що тільки можна мріяти. Чи дарма він тебе шанує?», «Чи ж Йов дарма боїться Бога?» (Йов 1:9). Зверніть увагу на слово «дарма». Тобто ми завжди вдячні за щось. А просто так, ні за що? «Ось відбери у нього все, – пропонує Богу сатана, – благословить тоді Йов Тебе?» Бог, впевнений у праведності Йова, дозволяє відібрати у Йова все, крім життя.

І простяг сатана руку над майном Йова. В один день напали кочівники на стада Йова і або забрали худобу, або знищили, а сторожів усіх убили. Сини Йова загинули через пожежу. Але Йов прийняв це з покірністю – Бог дав, Бог взяв. Тоді сатана простяг руку свою над Йовом і покрив його проказою. Страждав Йов неймовірно. Багатство знищили, діти загинули... Але дружина його залишилася живою. І вона каже Йову: «Ти все ще міцно тримаєшся в невинності і праведності своїй? Прокляни Бога – і помреш!» (Йов 2:9).

Але чому дружина сказала йому *це*? Чому сатана простяг руку над синами і дочками Йова, і вони всі загинули, а дружина залишилася жива? Деякі дослідники, зокрема Іоанн Златоуст, дотримуються погляду, згідно з яким вона залишилася жива, щоб бути знаряддям у руках сатани [Златоуст, 2019; Прп. Исихий Іерусалимський, 2019], бо до цього часу Йов приймав все. Але коли саме вона йому скаже «зневаж Бога й помри!», то, можливо, він дійсно прокляне та помре. Причому важливо не те, що *сам помре*, а те, що *Бога похулить*. Тобто, якщо Йов виступить проти Бога, то сатана виграє суперечку.

Але на ці слова можна подивитися з іншого боку: дружина це сказала, збожеволівши від горя. Дійсно, уявіть собі: 10 дітей померло! А жінка їх народжувала в муках, вигодовувала, виховувала і ось їх немає. Від цього багато людей божеволіють. Можливий ще один погляд: вона ж не тільки мати, але й дружина. Уявляєте, поряд з Вами людина, яку Ви любите, а вона заживо гние. Проказу вилікувати неможливо, людина мучиться і поступово вмирає. Тут постає проблема евтаназії. Якщо людина, яку ви любите, дуже страждає і водночас немає надії на її одужання, то, може, краще їй померти й не страждати? У даному контексті смерть є позбавленням від болісних страждань.

Тому не будемо засуджувати дружину Йова за ці слова. Але повернемося до Йова. Йов же їй відповідає: «Твої слова схожі на мовлення божевільного. Хіба ми будемо тільки добре від Бога приймати, а поганого не будемо приймати?» Отже, він витримав і це випробування, не похулив Бога.

А тим часом друзі дізналися про нещастя Йова і вирішили розділити його горе. Прийшло троє друзів. Зверніть увагу – знов 3 (число досконалості). Побачивши неймовірні страждання Йова, друзі просто не знали, що говорити і мовчки сіли поруч з ним. Сім днів і сім ночей Йов мовчав. І друзі мовчали.

Знову виникає цифра 7. Чому Йов і його друзі мовчали саме 7 днів – число досконалості? Чому прийшло до нього саме 3 друзів? Чому знову, як і на початку Книги Йова, виникає цифра 10 – число завершеності, що утворюється від суми 3+7? Можливо, це символізує завершеність даного періоду духовного світосприйняття Йова і одночасно – перехід до іншого «періоду дозрівання», до іншого світосприйняття? Якщо це так, то після цих 7 днів перебування з 3-ма друзями повинно щось відбутися в його житті. І дійсно, щось сталося. На восьмий день він почав говорити. Тут головне не те, що він почав *говорити*, а те, *що* він почав говорити. Він почав нарікати, ба навіть більше, він почав проклинати.

Цікаво, *що* ж він почав проклинати. Він проклинає день, у який він народився, ніч, у яку він був зачатий. Він не проклинає Бога, не проклинає світ, він проклинає ніч, коли був зачатий. Чому? Якби він не був зачатий і не народився, то він би й не страждав. Однак це ще не все. Наступна фраза, яку вимовив Йов, дуже змістовна й символічна. Йов говорить: «Бодай її (ніч зачаття Йова. – Н. Ш.) ті проклинали, що день проклинують, що левіятана готові збудити!» (Йов 3:8). Відразу виникає два питання: перше – хто такі «ті, що день проклинують»; другий – хто такий левіятан і що означає «розбудити левіятана»?

«Ті, що день проклинають» – це маги, чаклуни, які здатні впливати своєю величезною духовною силою на те, що відбувається на землі. З погляду магії, маг може викликати дощ і посуху, тобто може викликати якісь стихійні явища. Він може, отже, розбудити й левіатана. Але що означає «ті, що проклинають день»? У фінікійській міфології існує погляд, згідно з яким *ті, хто проклинають наявний порядок, і розбудять левіатана*.

Хто такий левіатан? Левіатан – це міфологічне чудовисько, що символізує собою хаос [див.: Краткая энциклопедия символов, 2019]. Це чудовисько живе у воді. Причому це не просто вода, це первозданна стихія, стихійний некерований початок. Коли прокидається левіатан, починається хаос: найперше він проковтує сонце, після чого настає темрява. Тобто сонце – це символ світла, порядку, гармонії, життя тощо, а темрява – символ хаосу, руйнування, безладу, горя. Тож коли прокидається левіатан – починається епоха темряви.

Отже, Йов заговорив. Поки мовчав Йов – мовчали і друзі. Коли заговорив він – і вони заговорили. Він ніби розбудив їх мовчання. Але краще б вони мовчали! Бо друзі не зрозуміли причини того, що відбувалося з Йовом, і замість того, щоб підтримати його в найважчий період життя, почали його викривати, кажучи, що Бог справедливий і якщо Бог послав стільки страждань Йову, це означає, що Йов винуватий. Але Йов не бачив у собі ніякої провини і повторював, що йому дуже-дуже важко. А далі він виголошує цікаву фразу: «І нащо Він струженому дає світло, <...> якому дорога закрита, що Бог тінню закрив перед ним? <...> бо страх, що його я жахався, до мене прибув, і чого я боявся, прийшло те мені...» (Йов 3:20, 23, 25).

Тут розкривається одна з особливостей людської психіки й психічної енергії, зокрема, енергії страху. Страх притягує те, чого боїшся. Ба навіть більше, у християнстві вважається, що найбільший гріх – це страх (не плутати зі страхом перед Богом). Бо в цьому проявляється недовіра до Бога, сумнів у Його мудрості й любові до своїх творинь. Чого ж боявся Йов? Згадаймо початок оповідання в «Книзі Йова». Сини часто влаштували бенкети, а він після того, як закінчувався кожен бенкет, здійснював усеспалення, щоб спалити всі гріхи, які під час бенкету могли учинити його сини. Тобто Йов боявся, що через гріхи, які вчинили його сини, він їх втратить. І втратить.

Отже, Йов скаржить на свою тяжку долю друзям, а вони звинувачують його. Один з друзів, Еліфаз, вимовляє: «Як я бачив таких, що орали були беззаконня, та сіяли кривду, то й жали її» (Йов 4:8). Фраза добра. Це формула відплати. Механізм дії закону відплати розкривається в індуїзмі. Так, «Закони Ману» свідчать: «Адхарма (неправедна поведінка. – Н. Ш.), що здійснюється в цьому світі, не відразу дає плід, як земля, але, поступово збільшуючись, вона підрізає коріння, які вчиняють [її]. Якщо [покарання падає] не на самого [злочинця, то] на синів, якщо не на синів, [то] на онуків; але досконала дхарма не залишається без наслідків для того, хто здійснює [її]. Завдяки адхармі він деякий час процвітає, потім знаходить блага, потім перемагає ворогів, але [зрештою] гине з коренем... («... з коренем» – з дітьми, родичами і майном)» [Законы Ману, 2002, с. 162, 163]. Це відповідь на питання: «Як же так, ця людина загрузла в лиходійстві, але водночас процвітає?» Отже, ще не дозріли плоди. Можливо, навіть за її життя не дозріють. Але в неї будуть діти й онуки, і їх наздожене закон відплати. Ніщо не проходить безслідно. І з погляду закону відплати його друг Еліфаз правий. Але неправильним є застосування цього закону по відношенню до Йова. Бо для Йова це було не покарання за якусь провину, а випробування. Хоча існує думка про допустимість в Біблії вчення про карму і реінкарнацію. Її висловлює, зокрема, Д. В. Щедровицький, який вважає, що Йов «доходив до меж темряви», тобто здійснював тяжкі гріхи в минулому житті, і за це його карають у цьому [Щедровицький, 2005, с. 91]. Проте ми згодні з М. Еппштейном [Эппштейн, 2006] у тому, що ані сюжет «Книги Йова», ані її кінець не відповідають цій концепції.

Як же відбувається сприйняття і осмислення самим Йовом бід, що посилалися на нього? Воно проходить кілька стадій. Перша стадія – прийняття всього, що послав Бог, і доброго, і поганого, з вдячністю. Бог дав – Бог взяв. Йому видніше, що нам дати. Друга

стадія – мовчання. Третя – ремствування й прокляття дня, коли він народився, бо тоді б він не страждав. Але саме після цих мук починається трансформація свідомості Йова, народжується духовне бачення світу.

Четверта – Йов хоче вступити в діалог з Богом, *почути* Бога, «хоче від самого Бога дізнатися про себе» [Епштейн, 2006]. Він волає до Бога всіма фібрами своєї душі: я не чую тебе! Ти мені скажи: за що?! «Нехай зважить мене на вазі справедливості, – говорить він, – і невинність мою Бог пізнає» (Йов 31:6). І продовжує, запитуючи Бога: «Хіба я не допомагав бідним? Хіба я вдову образив? Хіба колись я проклинав ворогів? Скажи мені Боже, за що, чому Ти мене караш?»). Але Бог мовчить.

Тоді настає п'ята стадія – Йов вирішив судитися з Богом. «Ось я суд спорядив, бо я справедливий, те знаю!» (Йов 13:18). Цю частину промови Йова іноді називають «звинувачення Бога», точніше, на наш погляд, «звинувачення, що запитує» Бога. Йов задає Богу одне за іншим провокаційні питання, що звинувачують Його в несправедливості: «Господи, чому багаті живуть у неправді, але їхні діти не страждають, вони ображають бідних і продовжують процвітати? Чому у сироти забирають осла? Чому обкрадають бідних? Чому вбивають нещасних?»

І тут з'являється його друг Елігу та нарікає Йову на його нездатність зрозуміти сутності його випробування. На скарги й претензії Йова до Бога: «Чистий я, без гріха, я невинний, і немає провини в мені! Оце Сам Він причини на мене знаходить, уважає мене Собі ворогом» (Йов 33:9–10) Елігу заперечує: «Ось у цьому ти не справедливий! Відповім я тобі, бо більший же Бог за людину!» (Йов 33:12). Тобто, коли ми думаємо, чому це сталося, аналізуємо, то судимо з погляду *свої*, людської психіки, виходячи зі *свого* людського бачення, *свої* людської здатності зрозуміти що-небудь. Але *реальну* причину того, що відбувається, ми часто не можемо зрозуміти протягом довгого часу, а іноді й взагалі не розуміємо до самої смерті, бо просто *не здатні зрозуміти*. Тому-то Елігу і радить Йову: «Чого Ти із Ним сперечаєшся, що про всі Свої справи Він відповіді не дає?» (Йов 33:13), шляхи Господні несповідимі, Його задуми просто *вище людського розуміння*.

Але, хоча зрозуміти задуми Господні часом дуже важко або неможливо, можна наблизитися до їх розуміння, якщо... Ось про ці «якщо», тобто засоби розуміння того, що відбувається з людиною, а також про шляхи духовної трансформації, духовного народження і оповідає Елігу Йову та всім нам. «Бо Бог промовляє і раз, і два рази, та людина не бачить того (далі Елігу говорить, де і як розмовляє Бог. – Н. Ш.): у сні (недарма З. Фрейд і К. Г. Юнг присвятили дуже багато досліджень таумаченню сновидінь [див.: Фрейд, 1991; Фрейд, 2017; Юнг, 1994; Юнг, 1997]), у видінні нічному, коли міцний сон на людей нападає, у дрімотах на ложі, тоді *відкриває Він ухо людей*, і настрашує їх осторогою (курсив наш. – Н. Ш.)» (Йов 33:14–16).

Навіщо ж Бог «відкриває ухо в людині» уві сні, яке закрите під час пильнування? Для того, продовжує Елігу, «щоб відвести людину від чину її, і Він гордість від мужа ховає (бо гордіня, зарозумілість, егоїзм – це бар'єри, що відділяють людей один від одного і є причиною безлічі проблем і конфліктів. – Н. Ш.), щоб від гробу повстримати душу його, а живая його, щоб не впала на ратище. І карається хворістю він на постелі своїй, а в костях його сварка міцна (зверніть увагу, хвороба дається для того, щоб людина подумала про своє життя і свої пороки. – Н. Ш.). І жива його брідиться хлібом, а душа його стравою влюбленою. Гине тіло його, аж не видно його, і вистають його кості, що перше не видні були. І до гробу душа його зближується, а живая його до померлих іде. Якщо ж Ангел-заступник при нім, один з тисячі, щоб представити людині її правоту, то Він буде йому милосердний та й скаже: «Звільни ти його, щоб до гробу не йшов він, Я викуп знайшов». Тоді відмолодиться тіло його, поверне до днів його юності» (Йов 33:7–25). Тобто, якщо людина уві сні почує те, що скаже їй ангел і послухається його, то з прірви вибереться та почне підніматися, відроджуватися, перетворюватися і воскресне для нового, духовного життя. Тоді вона *зустрічається* з Богом, *дякує* Богові за все і *бачить* Світло, бо Бог «викупив душу мою, щоб до гробу не йшла, і буде *бачити світло* живая

моя (курсив наш. – Н. Ш.)» (Йов 33:28), людина стає просвітленою. Однак слід зазначити, що навіть якщо людина все витримала і воскресла для нового життя, це зовсім не означає, що в неї у житті знову цього не станеться, бо, як йдеться у «Книзі Йова», «Бог робить це все двічі-тричі з людиною» (Йов 33:29).

Саме після промови Елігу відбувається зустріч Йова з Богом. Елігу неначе підготував ґрунт для здатності Йова до зустрічі з Богом, тобто Бог прийшов до Йова лише тоді, коли він був *готовий до зустрічі* з Богом.

Бог явився Йову, причому з'явився з бурі, тобто в «бурхливому настрої» від нарікань Йова, який не розумів сенсу того, що з ним відбувалося, і сказав: «Хто то такий, що затемнює раду словами без розуму?» (Йов 38:2). Бог почав розмову з Йовом, точніше, на Йова буквально посипалися запитання Бога одне за одним: «Де ти був, коли землю основував Я? Розкажи, якщо маєш знання! <...> І хто море воротами загородив, як воно виступало <...> Чи за своїх днів ти наказував ранкові? Чи досвітній зорі показав її місце <...> Чи ти сходив, коли аж до морських джерел, і чи ти переходжувався дном безодні? Чи для тебе відкриті були брами смерті <...> Чи широкість землі ти оглянув? Розкажи, якщо знаєш це все! <...> Чи є батько в дощу, чи хто краплі роси породив? Із чиєї утроби лід вийшов <...> Чи блискавки ти посилаєш, і підуть вони, й тобі скажуть: “Ось ми”? Хто мудрість вкладає людині в нутро? Або хто дає серцеві розум? <...> Чи буде ставати на прю з Всемогутнім огудиком?» (Йов 38:4–36; 40:2). Що можна після таких питань говорити? І Йов відповів: «Оце я зникчменів, що ж маю Тобі відповісти? Я кладу свою руку на уста свої» (Йов 40:4). Як добре було б, щоб ми частіше руку свою клали на уста наші.

Але Бог продовжує запитувати з бурі (!). «Я буду питати тебе, ти ж поясний Мені! Чи ти хочеш порушити право Моє, винуватити Мене, щоб оправданим бути?» (Йов 40:7–8). І далі Бог говорить про двох містичних істот – бегемота і левіятана. «А ось бегемот, що його Я створив, як тебе, траву, як худоба велика, він їсть. Ото сила його в його стегнах, його ж міцність у м'язах його живота <...> тільки Творець його може зблизити до нього меча <...> Хто може схопити його в його очах, гаками ніздрю продірявити? Чи левіятана потягнеш гачком, і йому язика стягнеш шнуром? <...> Чи він буде багато благувати тебе, чи буде тобі говорити лагідне? Чи складе він умову з тобою, і ти візьмеш його за раба собі вічного? <...> Чи шпильками проколиш ти шкіру його, а острогою риб'ячою його голову? <...> Нема смільчака, щоб його він збудив, а хто ж перед обличчям Моїм зможе стати? (Отже, якщо перед левіятаном встояти ніхто не може, то хто зможе встояти перед лицем Бога. – Н. Ш.) <...> Бухає полум'я з пащі його, виринаються іскри огненні! <...> Його подих розпалює вугіль, і бухає полум'я з пащі його (чи не нагадає це опис казкового Змія Горинича? – Н. Ш.) <...> Як підводиться він, перелякуються силачі, та й ховаються з жаху. Той меч, що досягне його, не встоїть, ані спис, ані ратице й панцер (зверніть увагу, на опис середньовічної зброї, який часто використовується в українських народних казках, і на саму оповідь, схожу на українськи народні казки. Біблійні витoki народних казок? – Н. Ш.) <...> Немає подоби йому на землі, він безстрашним створений, він бачить усе, що високе, він цар над усім пишним звір'ям!» (Йов 40:16–32, 41:2–26).

Що ж символізує левіятан? У християнстві левіятан асоціюється з силами Темряви, сатаною, але він же в архаїчній символіці є персоніфікацією стихійних сил води. Дуже глибоко й докладно розкриваються архаїчні корені символіки води та водної стихії в роботі «Образи і символи» Мірчі Еліаде [Еліаде, 2000]. Водночас водна стихія на рівні символіки архетипів – це завжди початок, що породжує. Жіноче начало. Згадаймо Біблію: «Дух Божий ширяв над поверхнею води» (Бут. 1:2). Дух, чоловіче начало, ширяє над водою – жіночим началом, символічно запліднюючи її. Після цього починаються творіння, народжується світ. Але дуже важливо, на наш погляд, що Дух Божий не тільки запліднює первозданну водну стихію, але й гармонізує її, трансформуючи хаос небуття на гармонію буття. І там, де зникає Бог, гармонія перетворюється на хаос.

І тут постає питання: а що ж символізує собою бегемот? І чому вони «спливають» разом в оповіданні Бога про свою могутність? Відповідь на це питання можна, на наш погляд, знайти на одній з ілюстрацій до «Книги Йова» великого англійського містика, поета, художника і гравера Вільяма Блейка «Бегемот і Левіятан». На ній зображено коло, всередині якого знаходяться бегемот, що займає *половину* верхньої частини кола, і левіятан, що займає *рівно половину* нижньої частини кола (тобто вони знаходяться в рівновазі), коло, поміщене у водно-земне середовище (зверху, де бегемот, над колом і біля нього – земля, знизу, де левіятан, під колом і біля нього – вода), на землі зверху кола сидять, схилившись, Йов з дружиною і його друзі, а над ними в зоряному небі парить Бог і два янголи, і Бог вказує Йову на це загадкове коло. Що ж це за коло? Виявляється, що це – космогонічне, Світове яйце, яке в багатьох міфах плаває у водах Світового океану, і, як зазначає М. Еліаде, символізує не стільки народження світу, скільки «*вродження*», що відбувається відповідно до космогонічної моделі [Еліаде, 1999]. Водночас бегемот символізує чоловіче стихійне начало у Всесвіті, а левіятан – жіноче стихійне начало, єдність яких утворює життя, що упорядковується і гармонізується за допомогою Бога, який творить з хаосу гармонію [Мифы народов мира, 2008, с. 581]. Символічно цей процес можна зобразити трикутником, тріадою Бог–бегемот–левіятан. В основі цього трикутника лежать чоловіче і жіноче стихійні начала (бегемот і левіятан), а вершиною його є Бог, що упорядковує і гармонізує ці стихійні начала.

Так чому ж Бог почав говорити про бегемота і левіятана? Виходячи з вищесказаного, нам здається, що цими образами Він хотів показати Йову, що *весь світ* – творіння Бога, у руках Бога, і лише Бог може стихійні «начала» (бегемот і левіятан) перетворити на гармонійне життя. І жодній сутності, крім Бога, це не під силу. Ба навіть більше, не під силу й зрозуміти механізми гармонізації від найменшої істоти до Всесвіту, механізми трансформації хаосу в гармонію.

Після бурхливої промови-напучування Бога, почувши, нарешті, Його самого, Йов *зрозумів те, чого раніше не розумів*. До того ж завдяки Богу в нього настало просвітлення (хоча ґрунт для цього, як зазначалося нами вище, вже був) і він сказав Богу: «Тільки послухом уха я чув був про Тебе, а тепер моє око ось *бачить* Тебе. Тому я зрікаюсь говореного, і каюсь у поросі й попелі! (курсив наш. – Н. Ш.)» (Йов 42:5–6). Що означає це *бачення* Йова? І чому він порівнює тут себе з попелом? Розглянемо, отже, символіку попелу.

На початку оповідання про Йова говориться, що коли його вразила проказа, він сів серед попелу. У Стародавньому Єгипті, Стародавній Греції, а також у Месопотамії був звичай сідати в попіл, посипати голову попелом. Це було символом трауру, страждання, самознищення, каяття [Біблейски символи..., 2019; Словарь библейских образов, 2005]. Але попіл використовувався також під час ініціації [Краткая энциклопедия символов, 2019]. Під час ініціації посвячуваного посипали попелом, що символізувало смерть посвячуваного, бо попіл – це те, що залишається після *повного спалення* чогось. І після повного символічного спалення людини фізичної наступало *народження людини духовної*.

По суті, у «Книзі Йова», як і в багатьох міфах і казках світу, описується ініціація – духовне народження через мученицьке вмирання. Слід особливо відзначити, що міфи й казки – це завжди персоніфікація глибинної архетипічної символіки. В. Я. Пропп у своєму дослідженні «Історичні корені чарівної казки» [Пропп, 2000] аналізує символіку казок і проводить, зокрема, ідею про ініціативний характер сюжетів казок, у яких розповідається про смерть і воскресіння, яскравим прикладом чого є Баба-Яга, яка проводить ініціацію через занурення в піч посвячуваних. Страждання Йова – це «*ніч ініціації*», у якій його *спалювали, щоб він воскрес*, неначе птах фенікс (переплетення найрізноманітніших міфологічних сюжетів у єдиний клубок) з попелу.

У наслідок ініціації, що пережив Йов, він зрозумів те, чого раніше не розумів – могутність і мудрість Бога. Раніше він просто поклонявся Богу через властиву іудаїзму богобоязливості, а тут прийшло глибинне розуміння: розуміння того, що «*незбагненне осягається через осягнення його незбагненності*» [Франк, 1990, с. 559].

І після цього Бог повернув йому все: «І поприходили до нього всі брати його, і всі сестри його та всі попередні знайомі його, і їли з ним хліб у його домі. І вони головою хитали над ним, та *потішали його* за все зле, що Господь був спровадив на нього. І дали вони йому *кожен по одній кеситі, і кожен по одній золотій обручці* (курсив наш. – Н. Ш.)» (Йов 42:11). На наш погляд, одним реченням тут виражено більше, ніж в деяких трактатах про людську психологію. Коли Йову було погано і він страждав, не було поруч ані братів, ані сестер, ані знайомих. Бо вони вважали, що коли Йов страждає, то він винний, грішний, небажаний для Бога і не гідний спілкування з ними, людьми праведними (ось воно – лицемірство!). Бог його визнав, отже, він добрий, гідний спілкування, і всі до нього повертаються. Але це на словах, а реально, кому потрібен хворий жебрак? А ось багатий! Вони прийшли до Йова лише *тоді*, коли він став знову здоровим і *багатим, навіть удвічі багатшим*. Прийшли втішити? Але навіть *тепер* Йову розрада, коли все найстрашніше, всі муки болісного вмирання позаду? А ось те, що вони *їли з ним хліб у його домі* – це схоже на причину їхнього приходу, причому, звичайно, під хлібом розуміються найвишуканіші страви, адже Йов став знову багатим. І щоб спокутувати (від слова «купити») свою провину перед Йовом, вони йому принесли золото: *не стільки для нього*, адже йому гроші й золото вже були не потрібні, але *радіше для себе*, аби спокутувати гріх своєї зради і жити далі зі спокійною совістю, не боятися покарання за цю зраду. Чи не так чинить більшість людей і зараз?

Після цього Бог дарував Йову знову 7 синів і 3 дочки. «І таких вродливих жінок, як Йовові дочки, не знайшлося по всій землі» (Йов 42:15). Виникає питання: «Чому не було по всій землі таких прекрасних жінок, як дочки Йова?» На наш погляд, причина цього полягає в тому, що народилися вони після того, як Йов став істинно духовною людиною, а не просто богобоязливою людиною, яка живе за Божим Законом. Тобто вони вже є *носіями* того духовного життя, краще за яке немає на землі нічого.

І тут привертає увагу ще один цікавий момент. Хто народив Йову 10 дітей, зокрема й дочок, краще яких немає на всій землі? – Жінка Йова. Тобто *вона залишилася живою не для того, щоб бути знаряддям сатани, як про це йшлося вище, а щоб бути знаряддям Бога*. Це, на наш погляд, дуже важливо. Бог все знав заздалегідь (на те Він і Бог, тож для Нього немає минулого й майбутнього, Він існує поза часом і здатний спостерігати всі «пласти часу» – те, що люди називають минулим, сучасним і майбутнім – одночасно). Дружина Йова, яка не залишила, на відміну від усіх інших родичів (!), Йова ані на мить під час його страждань, не могла, як і Йов, залишитися тією ж самою, якою вона була до великих випробувань її чоловіка, бо для неї це були теж величезні випробування її духа й душі, які не могли не призвести до трансформації її свідомості. Тому народження «нових» дітей було обумовлене духовним переродженням не тільки Йова, але й його жінки.

Закінчується «Книга Йова» словами: «А Йов жив по тому сотню й сорок років і побачив синів своїх та синів синів своїх, чотири покоління. І впокоївся Йов старим та *насиченим* днями (курсив наш. – Н. Ш.)» (Йов. 42: 16–17). «Насичений днями» – тобто помер лише тоді, коли вже наситився життям, а не раніше, як вмирає багато людей. Це був дар Бога йому за те, що він став жити *з і в* Богові, а не *біля* Нього.

Отже, питання про несправедливість і немилосердність Бога знімається. Бог дає кожному те, що він заслуговує. А страждання і горе даються людям як випробування їхньої віри у Бога, їхньої сили духу, їхньої здатності зберегти у серці любов, незважаючи ні на що. Ба навіть більше, саме у горнілі страждання народжується мудрість, помирає людина фізична і народжується людина духовна.

Водночас *страждання у жодному разі не слід розглядати як самоціль, що веде до аскетизму, а лише як засіб для духовної трансформації людини*. На цьому робиться акцент в кінці «Книги Йова», де йдеться про те, що Йов став удвічі багатшим. Це важливо. Головне, що ми повинні винести з «Книги Йова» – це розуміння очисної ролі страждань, які часом спалюють нас, залишаючи лише «топіл» («все в мені згоріло»). Але нас «спалюють» не для того, щоб ми вважали себе «прахом і попелом» (повне самоприниження, апатія,

депресія тощо), а для того, щоб ми, неначе птах фенікс, повстали оновленими (!) для нового життя, піднялися на новий, більш високий виток життя.

І тоді Бог повертає нам все, що ми втратили, навіть збільшивши це вдвічі. Чому Бог повернув Йову все? Чому Бог сказав, що не праві були друзі, які говорили, що Бог справедливий, і чому мав рацію Йов? Чому Йов ніби судився із Богом, звинувачував Бога і все одно Бог йому це пробачив? А тому, що Йов не просто нарікав, він *шукав відповідь* на питання: *яка причина* того, що з ним сталося? «Йов не говорить *про* Бога, – міркує на цю тему М. Епштейн, – але хоче говорити з Богом. Ось чому Йов гідний співрозмовник: він не заочно, не відсторонено знає Бога, але шукає зустрічі з Ним» [Епштейн, 2006]. Ба більше, М. Епштейн викладає дуже цікаву і, на наш погляд, плідну думку про те, що «Йов – це Адам, якого Бог закликає здійснити зворотний шлях: від дерева пізнання добра і зла до дерева життя. Так, через дві спокуси виявляється осоромленим сатана і людина повертається до Бога» [Епштейн, 2006].

Розвиток відбувається по колу. Усе повертається. Людина грішна повинна у *свій час* – «Всьому свій час!» (Екл. 3:1) – повернутися до Бога, повернутися до себе Бого-подібної. Випробування даються людині не для того, щоб вона плакала, відверталася від них, не для того, щоб звинувачувала когось або себе, а для того, щоб *знайшла причину випробування і духовно вдосконалювалася*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Аверинцев С. С. Иов. *Аверинцев С. С. София-Логос. Словарь*. К.: Дух і літера, 2006. С. 221–224.
- Аверинцев С. С. Книга Иова. *Библиотека всемирной литературы. Сер. 1. Т. 1. Поэзия и проза Древнего Востока*. М.: Наука, 1973. С. 563–625.
- Библейские символы и их значение [Электронный ресурс]. *Сайт «iMBF»*. 2019. URL: <https://www.imbf.org/bibliya-izuchat/biblejskie-simvoly.html>.
- Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / пер. з давньоєвр. і грец. І. Огієнко. К.: Українське Біблійне Товариство, 2002. 1376 с.
- Давыдова М. В. Проблема теодицеи в Книге Иова и культуре Нового времени. М.: ИП Краснослободцева И. В., 2011. 288 с.
- Законы Ману. Манавадхармапастра / пер. с санскр. С. Д. Эльмановича. М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. 496 с.
- Иоанн Златоуст. Толкование на книгу Иова [Электронный ресурс]. *Православная электронная библиотека Одинцовского благочиния*. 2019. URL: http://www.odinblago.ru/sv_otci/ioann_zlatoust/13_3/11.
- Книга Иова / пер. и ком. С. Аверинцева. *Мир Библии*. Выпуск 1. М., 1993. С. 37–64.
- Краткая энциклопедия символов [Электронный ресурс]. *Сайт «Peter Greif's Symbolarium»*. 2019. URL: <http://www.symbolarium.ru/index.php>.
- Лопухин А. П. Толкование на книгу Иова [Электронный ресурс]. *Лопухин А. П. Толковая Библия: в 4-х томах. Т. 4*. СПб., 1907. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Lopuhin/tolkovaja_biblija_21.
- Мень А. Символы Библейские [Электронный ресурс]. *Мень А. Библиологические словарь*. М.: Фонд имени Александра Меня, 2002. Т. 1. URL: http://yakov.works/spravki/4_faith_ukaz/19_s_vera/simvol.html.
- Мифы народов мира. Энциклопедия [Электронный ресурс] / гл. ред. С. А. Токарев. М., 2008. URL: https://www.indostan.ru/biblioteka/knigi/2730/3412_1_o.pdf.
- Нумерология библейская [Электронный ресурс]. *Сайт «Азбука веры»*. 2019. URL: <https://azbyka.ru/numerologiya-biblejskaya>.
- Петровский А. Священная Книга Иова. *Лопухин А. П. Толковая Библия: в 4-х томах. Т. 4*. СПб., 1907. С. 5–121.
- Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. М.: Лабиринт, 2000. 336 с.

Прп. Исихий Иерусалимский. Толкование на Иов 2: 9 [Электронный ресурс]. *Толкования Священного Писания. Сайт Введенского мужского ставропигиального монастыря Оптиной Пустыни*. 2019. URL: http://bible.optina.ru/old:iov:02:09#prp_isixij_ierusalimskij.

Символизм чисел [Электронный ресурс]. *Портал «Символизм древних культур»*. 2019. URL: <http://www.symbolizm.ru/index.php/simvolika-chisel>.

Словарь библейских образов / под ред. Л. Райкена, Дж. Уилхойта, Т. Лонгмана; пер. с англ. Б. А. Скороходова, О. А. Рыбакова. СПб.: Библия для всех, 2005. 1424 с.

Франк С. Л. Непостижимое. М.: Правда, 1990. 607 с.

Фрейд З. Толкование сновидений / пер. с нем. М. К. Коган, Я. М. Коган. М.: Академический проект, 2017. 474 с.

Фрейд З. «Я» и «Оно» / пер. с нем. Л. Голлербах. *Фрейд З. Труды разных лет. Кн. 1*. Тбилиси: Мерани, 1991. С. 51–392.

Щедровицкий Д. Беседы о Книге Иова. М.: Оклик, 2005. 235 с.

Элиаде М. Образы и символы / пер. с фр. Ю. Н. Стефанова. *Элиаде М. Избранные сочинения: Миф о вечном возвращении; Образы и символы; Священное и мирское*. М.: Ладомир, 2000. С. 127–250.

Элиаде М. Космогоническое яйцо / пер. с фр. В. Р. Рокитянского. *Элиаде М. Очерки сравнительного религиоведения*. М.: Ладомир, 1999. С. 376–379.

Эпштейн М. Теология Книги Иова [Электронный ресурс]. *Звезда*. № 12. 2006. URL: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2006/12/e15.html>.

Юнг К. Г. К вопросу о подсознании / пер. с нем. С. Н. Сиренко. *Юнг К. Г., Франц М.-А. фон, Хендерсон Дж., Якоби П., Яффе А. Человек и его символы*. М.: Серебряные нити, 1997. С. 13–102.

Юнг К. Г. Воспоминания, сновидения, размышления / пер. с нем.: И. Булкиной. К.: AirLand, 1994. 405 с.

Юнг К. Г. Ответ Иову / пер. с нем. В. Бакусева, А. Гараджи. М.: Канон, 1995. 352 с.

Шелковая Наталія Валеріївна

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, культурології та інформаційної діяльності

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

просп. Центральний, 59-а, Северодонецьк, 93400

E-mail: nvshelkovaya@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7303-0719>

Стаття надійшла до редакції: 08.11.2019

Схвалено до друку: 16.12.2019

«КНИГА ИОВА» КАК ИЗОБРАЖЕНИЕ ПРОЦЕССА ДУХОВНОГО РОЖДЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА

Шелковая Наталья Валерьевна

кандидат философских наук, доцент кафедры философии, культурологии и информационной деятельности

Восточноукраинский национальный университет имени Владимира Даля

просп. Центральний, 59-а, Северодонецк, 61057

E-mail: nvshelkovaya@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7303-0719>

Статья посвящена вечной теме человеческой жизни: страданиям и их причине, глубоко раскрытым в библейской «Книге Иова». Хотя с древности эта проблема и ее раскрытие осмысливалась и в философии, и в религии, но все же она так и осталась неразрешенной до конца вплоть до сегодняшнего дня, а потому все еще волнует многих людей. Исследователи «Книги Иова» концентрируют свое внимание на двух проблемах: проблеме страдания и проблеме теодицеи, возникающей в связи с существованием зла и несправедливости в мире. Однако, по мнению автора статьи, главная идея «Книги Иова» заключается не в проблеме справедливости

Бога, а в проблеме духовного рождения человека. На протяжении текста статьи автор, скрупулезно анализируя ключевые образы и символы «Книги Иова», показывает и доказывает, что страдания, посланные Богом Иову через сатану, являются инициацией, в ходе которой происходит трансформация психики Иова и его духовное рождение.

Ключевые слова: Иов, Бог, сатана, страдания, инициация, духовное рождение.

Статья поступила в редакцию: 08.11.2019

Утверждена к печати: 16.12.2019

THE BOOK OF JOB AS A DEPICTION OF A PERSON'S SPIRITUAL BIRTH PROCESS

Shelkovaya Natalya V.

PhD in Philosophy, Associate Professor, Department of Philosophy, Cultural Studies
and Information Activity

Volodymyr Dahl East Ukrainian National University
59 a, Central avenue, 93400, Severodonetsk, Ukraine

E-mail: nvshelkovaya@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7303-0719>

ABSTRACT

The article focuses on the eternal theme of human life: suffering and its cause, deeply revealed in the biblical Book of Job. Although from ancient times this problem and its disclosure were interpreted both in philosophy and in religion, it has remained unresolved until nowadays and therefore worries a lot of people. Researchers of the Book of Job focus on two problems: the problem of suffering and the problem of theodicy, which arises from the existence of evil and injustice in the world. However, according to the author of the article, the main idea of the Book of Job is not the problem of God's justice, but the problem of a person's spiritual birth. In the text of the article, the author, scrupulously analyzing every image and symbol of the Book of Job, shows and proves that the suffering sent by God to Job through Satan is an initiation through which the transformation of the Job psyche and his spiritual birth takes place. To prove this, the author analyzes the spiritual world-attitude and God-attitude of Job before the trials (God-fearing and law-abiding, life near God) and after the trial (deep vision and feeling of God's wisdom and all His deeds, life in God and with God). The main author's method is searching for images and symbols' disclosure in the Book of Job, not only verbal, but also numerical ones. The article researches the main symbols of the Book of Job and their significance for understanding of this text. The author focuses on the ideas of numbers 3, 7, 10 and especially on the significance of number 10 as some kind of completeness. The author also analyzes the symbolic meaning of the ashes, images of the Leviathan and the Hippopotamus, and Satan as the messenger of God for human trials. The author reveals some key features of human psychology: the role of fear in the human life (Job's fear of the fate of his sons), behaviour in an extreme situation (Job and his wife), and abandonment of the miserable man (friends and relatives of Job). Based on the disclosure of the symbolism of images and numbers, the author concludes that the problem of justice in the Book of Job is removed. God gives to everyone what he deserves, and suffering and deprivation are not a punishment, not ends in themselves, as in asceticism, but a means of spiritual and mental transformation and spiritual development of person.

Keywords: Job, God, Satan, sufferings, initiation, spiritual birth.

REFERENCES

- Averintsev, S. S. (2006). Job. In S. S. Averintsev, *Collected Works* (pp. 221–224). Kyiv: Dukh i litera. (In Russian).
- Averintsev, S. S. (1973). Book of Job. In *Library of World Literature. The First Series* (Vol. 1. Poetry and Prose of the Ancient East, pp. 563–625). Moscow: Nauka. (In Russian).
- Biblical Numerology. (2019). *Azbyka Very – ABC of Faith*. Retrieved from <https://azbyka.ru/numerologiya-biblejskaya>. (In Russian).
- Biblical Symbols and Their Meaning. (2019). *iMBF*. Retrieved from <https://www.imbf.org/bibliya-izuchat/biblejskie-simvoly.html>. (In Russian).
- Book of Job. (1993). (S. Averentsev, Trans.). *Bible World*, 1, 37–64. (In Russian).
- Brief Encyclopedia of Symbols. (2019). *Peter Greif's Symbolarium*. Retrieved from <http://www.symbolarium.ru/index.php>. (In Russian).

- Davydova, M. V. (2011). *Theodicy Problem in the Book of Job and the Culture of the New Age*. Moscow: Individual entrepreneur Krasnoslobodtseva I. V. (In Russian).
- Eliade, M. (2000). Images and symbols (Yu. N. Stefanov, Trans.). In M. Eliade, *Selected Works: The Myth of the Eternal Return; Images and Symbols; The Sacred and the Profane*. Moscow: Ladomir. (Original work published 1952). (In Russian).
- Eliade, M. (1999). Cosmogonic Egg. (V. R. Rokityansky, Trans.). In M. Eliade, *Patterns in Comparative Religion* (pp. 376–379). M.: Ladomir. (Original work published 1949). (In Russian).
- Epstein, M. (2006). The Theology of the Book of Job. *Zvezda – Star*, 12. Retrieved from <http://magazines.russ.ru/zvezda/2006/12/e15.html>. (In Russian).
- Frank, S. L. (1990). *The Incomprehensible*. Moscow: Pravda. (Original work published 1939). (In Russian).
- Freud, Z. (2017). *The Interpretation of Dreams*. (M. K. Kogan, Ya. M. Kogan, Trans.). Moscow: Academic project. (Original work published 1899). (In Russian).
- Freud, Z. (1991). The Ego and the Id. (L. Hollerbach, Trans.). In Z. Freud, *Works of Different Years* (Book 1, pp. 351–392). Tbilisi: Merani. (Original work published 1923). (In Russian).
- John Chrysostom. (2019). Interpretation of the Book of Job. *Orthodox Digital Library of Odintsovo Deanery*. Retrieved from http://www.odinblago.ru/sv_otci/ioann_zlatoust/13_3/11. (In Russian).
- Jung, K. G. (1997). Approaching the Unconscious. (S. N. Sirenko, Trans.). In K. G. Jung, M. L. Von Franz, J. Henderson, I. Jacobi & A. Jaffe, *Man and His Symbols* (pp. 13–102). M.: Silver Threads. (Original work published 1964). (In Russian).
- Jung, K. G. (1994). *Memories, Dreams, Reflections*. (I. Bulkina, Trans.). Kyiv: AirLand. (Original work published 1961). (In Russian).
- Jung, K. G. (1995). *Answer to Job*. (V. Bakusev & A. Garaja, Trans.). M.: Canon. (Original work published 1952). (In Russian).
- Laws of Manu. Manavadharmashastra*. (2002). (S. D. Elmanovich, Trans.). Moscow: EKSMO-Press. (In Russian).
- Lopukhin, A. P. (1907). Interpretation of the Book of Job. In A. P. Lopukhin, *Explanatory Bible* (Vol. 4). St. Petersburg. Retrieved from https://azbyka.ru/otechnik/Lopuhin/tolkovaja_biblija_21. (In Russian).
- Men, A. (2002). Bible Symbols. In A. Men, *Bibliological Dictionary* (Vol. 1). Moscow: Alexander Men Foundation. Retrieved from http://yakov.works/spravki/4_faith_ukaz/19_s_vera/simvol.html. (In Russian).
- Petrovsky, A. (1907). The Holy Book of Job. In A. P. Lopukhin, *Explanatory Bible* (Vol. 4, pp. 5–121). St. Petersburg. (In Russian).
- Propp, V. Ya. (2000). *The Historical Roots of a Fairy Tale*. Moscow: Labyrinth. (In Russian).
- Rev. Hesychius of Jerusalem. (2019). Interpretation of the Book of Job 2:9. *Vvedensky Men's Stavropegic Monastery Optina Pustyn*. Retrieved from http://bible.optina.ru/old:iov:02:09#prp_isixij_ierusalimskij. (In Russian).
- Ryken, L., Wilhoit, J. C., Longman III, T., Skorokhodov, B. A., & Rybakov, J. A. (Eds. & Trans.). (2005). *Dictionary of Biblical Imagery*. St. Petersburg: The Bible for All. (Original work published 1998). (In Russian).
- Shchedrovitsky, D. (2005). *Conversations about the Book of Job*. Moscow: Oklik. (In Russian).
- Symbolism of Numbers. (2019). *Symbolism of ancient cultures*. Retrieved from <http://www.symbolizm.ru/index.php/simvolika-chisel>. (In Russian).
- The Bible or the Books of Scripture Old and New Testament*. (2002). (I. Ogienko, Trans.). Kyiv: Ukrainian Bible Society. (In Ukrainian).
- Tokarev, S. A. (Ed.). (2008). *Myths of the Peoples of the World. Encyclopedia*. Moscow. Retrieved from https://www.indostan.ru/biblioteka/knigi/2730/3412_1_o.pdf. (In Russian).

Article arrived: 08.11.2019

Accepted: 16.12.2019